

Наталля Снігірова

DOI 10.15290/sw.2016.16.24

Цэнтр даследаванняў беларускай культуры,
мовы і літаратуры Нацыянальнай акадэміі
наук Беларусі
Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа
Аддзел лексікалогіі і лексікаграфіі
tel.: +37529-5723563
e-mail: nataliasnigirova@gmail.com

Намінатыўна-ацэначныя феномены ў паўночна-ўсходніх гаворках польскай мовы: да пытання аб міжмоўных польска-беларускіх карэляцыях

Ключавыя словы: арэал, супольнасць, матываванасць, этымалогія.

Арэальна-тыпалагічная адметнасць польска-беларускіх моўных кантактаў раскрываецца перш за ўсё ў дыялектным матэрыяле, у складзе якога намінатыўна-ацэначныя лексемы вылучаюцца асаблівым характарам утварэння і функцыянавання. Пры гэтым у лексічным складзе інавацый найменні, у якіх знайшоў адлюстраванне вопыт назіранняў чалавека над светам флоры і фаўны, складаюць багатую па сваім аб'ёме групу слоў. Падобныя міжмоўныя польска-беларускія карэляцыі ў межах намінатыўна-ацэначных феноменаў неабходна інтэрпрэтаваць абачліва, паколькі яны могуць уяўляць сабою не толькі паралелі, лакалізаваныя на перыферыі тэрыторыі польска-беларускага кантактавання, а і адрознівальныя ізагласы беларуска-польскай арэальнай супольнасці¹, сярод якіх, як вядома, выяўляецца значная колькасць інавацыйных з'яў інтэграванага характару, уласцівых непасрэд-

¹ Больш падрабязна гл.: Снігірова Н. А., *Паўночна-ўсходнія арэальныя інавацыі ў польскай мове*: аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.03; Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск, 2009.

на не кантактуючым паміж сабою польскім і беларускім дыялектам. Такія міжмоўныя сыходжанні з'яўляюцца вызначальнай асаблівасцю польска-беларускага памежжа як часткі арэальнага ўтварэння, кампаненты якога маюць шэраг агульных арэальна абумоўленых прыкмет.

Сінкрэтычная структура многіх зрокавых канататыўных вобразаў, якія сфарміраваліся на падставе назіранняў за прадстаўнікамі жывёльнага і расліннага свету, стварае перадумовы для ўзнікнення ў гаворках паўночна-ўсходняй Польшчы і заходняй Беларусі адметных намінатыўна-ацэначных феноменаў². Як правіла, асэнсаванне прычын ўтварэння і механізмаў мадыфікацыі значэнняў лексіка-семантычных і лексіка-словаўтваральных інавацый, што адлюстроўваюць пачуццёва-нагляднае ўяўленне аб з'явах аб'ектыўнай рэчаіснасці, патрабуе спецыяльнага даследавання. Прымяненне анамасіялагічнага падыходу да вывучэння лексікі польска-беларускага памежжа дазваляе праводзіць аналіз асобных з'яў ад іх плана зместу да плана выражэння (г.зн., ад сэнсу да формы), у выніку чаго атрымаць больш поўную інфармацыю аб спосабах і сродках, умовах і механізмах дзеяння, прынцыпах і заканамернасцях развіцця намінацый. Паколькі ў структурным плане любая канатацыя ўяўляе сабой даволі складанае ўтварэнне, якое ўключае ў свой склад эмацыянальнасць, ацэначнасць і экспрэсіўнасць [Стариченко 2008, 259], асаблівую ўвагу пры вывучэнні намінатыўна-ацэначных феноменаў варта надаваць самаму зместу сэнсавых структур слова, яго канататыўнай накіраванасці, гукавому афармленню, наяўнасці гукасімвалізму і гукапераймальнасці ў аснове, а таксама фармальным паказчыкам, асабліва суфіксам, пры дапамозе якіх утварылася намінатыўная адзінка.

У кантэксце вышэйвыкладзенага, эўрыстычную вартасць прадстаўляе матывацыя семантыкі найменняў, утвораных ад асноў на *bǫdz-/bǫdz-*, што, відаць, па прычыне «сумнеўнай прыстойнасці», як правіла, застаюцца па-за ўвагай даследчыкаў. Магчыма, што агульнавядомыя на паўночным усходзе Польшчы лексемы *bǫdziel* і *bǫdziuch* 'паразіт, які нішчыць пшаніцу' набылі новую семантыку пад уплывам працэсаў, якія адбываліся на тэрыторыі распаўсюджання беларускіх гаворак. Гэты гіпатэтычны факт сведчыць пра неабходнасць не толькі

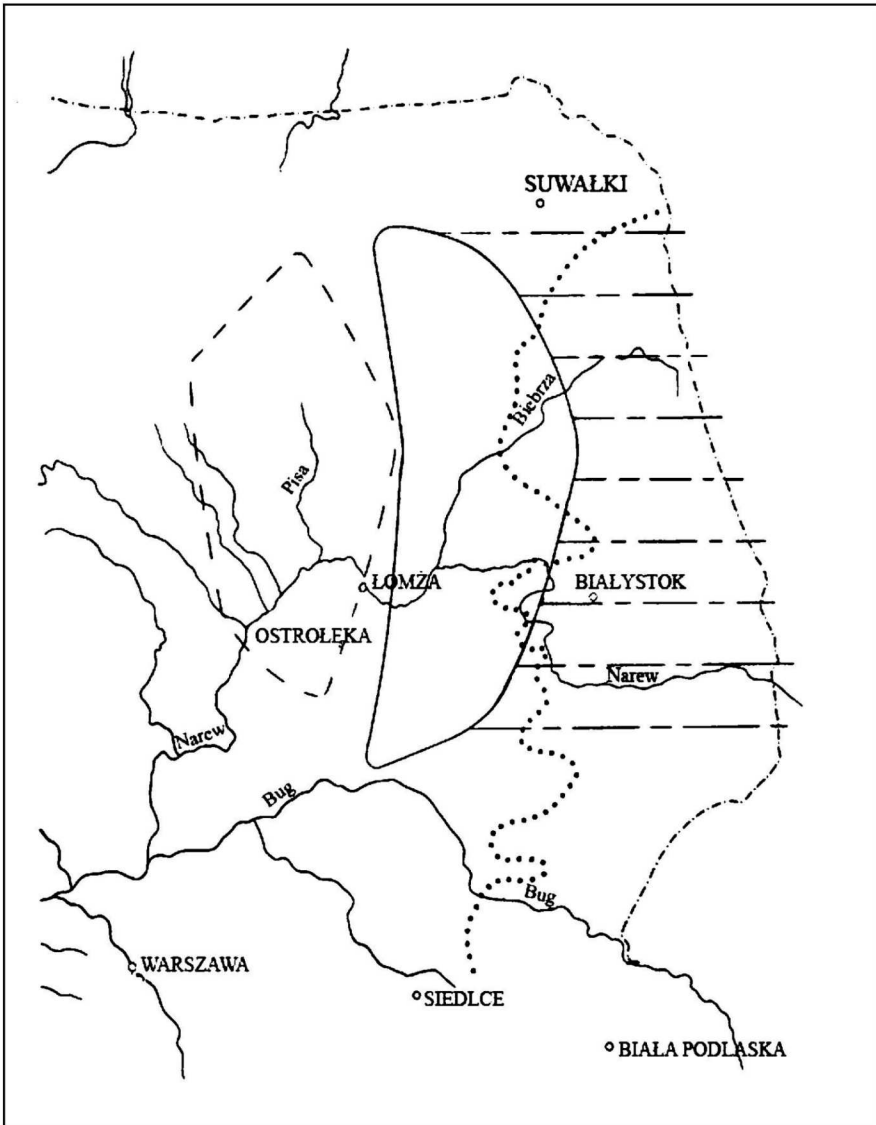
² У сувязі з тым, што на практыцы размежаванне пеяратаўнай эмацыянальнасці і неадабральнага ацэначнага кампанента канатацыі слова, якое выражае ацэнку прадметаў і з'яў аб'ектыўнага свету, сутыкаецца з вялікімі цяжкасцямі, мэтазгодна выкарыстоўваць тэрмін намінатыўна-ацэначны феномен, што не адмаўляе выразнасці, вобразнасці і інтэнсіўнасці вуснага маўлення.

глыбокага анамасылагічнага вывучэння асацыятыўных сувязей слоў, аб'ёму іх значэнняў, аманімічных і сінанімічных узаемадачыненняў шматлікіх варыянтаў у польскай, беларускай і іншых славянскіх мовах, але і правядзення лінгвагеаграфічнага аналізу адзначаных з'яў у рэчышчы традыцый арэальна-этымалагічных даследаванняў.

У адпаведнасці з дадзенымі складзенай польскімі лінгвагеаграфамі А. і Я. Басарамі карты, месцазнаходжанне арэалаў пашырэння словаўтваральных дублетаў *bzdziel* і *bzdziuch* 'паразіт, які нішчыць пшаніцу' ў паўночна-ўсходніх гаворках Польшчы вызначаецца як астраўное, кампактна лакалізаванае. Паводле асаблівасцей прасторавага распаўсюджання арэалам уласцівы вертыкальны характар экспансіі і падабенства формы (гл. карту-схему) [Basara 2002, 84]. Усходняя мяжа арэала *bzdziel* і заходняя арэала *bzdziuch* сутыкаюцца. Замкнутасць арэалаў, аднак, абвяргаюць шырока распаўсюджаныя ў беларускіх гаворках дэрываты з наяўнасцю зыходнага кораня *бздз-*: лексемы *бздзюль*, *бздзіль*, *бздюль*, *бзьжзюль*, *бздзюля*, *бздзюлька*, *бздзюха* і інш. у значэнні 'клоп расліннаедны' адзначаны ў Магілёўскай, Гомельскай, Мінскай абласцях, ва ўсходнепалескім рэгіёне [Жывёльны свет 1999, 86]; найменне *бздзюль/бзьдзюль* 'лясны клоп' зафіксавана ў Бярозаўскім р-не [Грачыха 2001, 213], са значэннем 'палявы клоп' – у Мсціслаўскім р-не [Бялькевіч 1970, 84], а таксама ў «*Беларуска-расійскім слоўніку*» М. Я. Байкова, С. М. Некрашэвіча [Байкоў 1993, 45]. Прыведзеныя словы найбольш часта ўжываюцца як назвы 'ляснога клапа' на тэрыторыі амаль усёй Беларусі [Лексічны атлас беларускіх народных гаворак 1993, 361], у паўночна-заходніх рэгіёнах – як амонімы ў адносінах да *порхаўкі* 'грыба, які пры даспяванні выдзяляе карычневую масу, пыл' [Лексічны атлас беларускіх народных гаворак 1993, 290], [Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча 1979, 184], [Слоўнік рэгіянальнай лексікі Гродзеншчыны 1999, 16]. Дадазеныя лінгвістычнай геаграфіі пацвярджаюць, што арэал лексічнай адзінкі *bzdziuch* у значэнні 'паразіт, які нішчыць пшаніцу' мае працяг на Гродзеншчыне, а *bzdziel*, відаць, як трансфармаваны варыянт з літоўскага *kubizdelis* – у Літве [Лаучуте 1982, 47]. Найвышэйшая канцэнтрацыя пашырэння слоў з каранямі *бздз-* назіраецца ў паласе сярэднебеларускіх гаворак, прычым напрамак пашырэння гэтай з'явы прасочваецца ў заходнім кірунку, па лініі Дакудава – Камянюкі Брэсцкай вобласці.

Лексемы *bzdziel*, *bzdziuch* утвораны ад дзеяслова *bzdzieć* 'выпускаць смярдзючыя газы з кішак', 'смярдзец', які захаваўся ў мазавецкіх гаворках, але выпясыяецца блізказначным *pierdzić* [Bańkowski 2000, 105].

Карта-схема: *Bździeł, bździuch* ‘паразит, які нішчыць пшаніцу’

- *bździeł*
- - - *bździuch*
- — граніца максімальнага распаўсюджвання ўсходнеславянскіх гаворак (паводле «Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny»)
- - - - - адкрыты на ўсход арэал

У беларускай мове, паводле меркавання А. Я. Анікіна, рэфлекс **pъzděti* як бышчам бы адсутнічае, выцеснены дзеясловам *пярдзець* [Этымалагічны слоўнік беларускай мовы 2005, 304], [Анікин 2009, 169]. Усе аднакарэнныя да разглядаемых слоў найменні, у тым ліку народныя назвы смярдзючых раслін *bzducha*, *bździocha*, *bździucha*, паходзяць ад такіх «тыповых утварэнняў, як †*smŷdēti* (адносіцца да страчанага †*pъzd-nq-ti*, °†*pizdati*)» [Bańkowski 2000, 105]. Параўн. сербскахарвацкае †*pizda* анатамічнае ‘анус’, магчыма, з **pi-pəd- : pēd- // *pōd- // pəd*; лацінскае *pēdere* (*pēdo*, *pe-pēdi*, *pēditus*) ‘смярдзець, выпускаючы газы з кішак’, *pēditum* ‘пра газы з кішак’, *pēdor* (таксама памылковае *paedor*) ‘смурод’, *pydex-dicis* ‘задні праход’ [Bańkowski 2000, 105], грэчаскае βδέω ‘смярдзець’, рускае вульгарнае прастамоўнае лаянкавае *бздеть*, *бзднуть* і *бздыкать* ‘дрэнна пахнуць, смуродзець’, украінскае *пездіти*, *бздіти*, *биздіти*, *бздікати*, балгарскае *пъздя*, *бъздя*, македонскае *базди*, сербскахарвацкае *бъздету*, славенскае *pezde'ti*, верхнялужыцкае *bzda*, ніжнялужыцкае *bzés*, чэшскае *bzdíti*, латышскае *bezdēt*, літоўскае *bezdù*, *bezdėti* і інш. [Фасмер 2004, 163], [Анікин 2009, 168]. Паходжанне вышэйпералічаных слоў А. Я. Анікін звязвае з праславянскім **pъzděti*, **pъzditi* > ‘выпускаць газы, пярдзець’ < індаеўрапейскага **p(e)ъzd-ē-/*b(e)zd-ē-* (параўн. гукапераймальны характар асноў) [Анікин 2009, 168]. На думку даследчыка, семантычнае разыходжанне (паводле гучнасці працэсу) паміж *b°* і *пердеть*, – якое, праўда, не заўсёды праводзіцца паслядоўна, – мела месца ўжо ў індаеўрапейскай мове (**p(e)zd-* і **perd-*) [Анікин 2009, 168]. Аднак больш карэктным падаецца абазначэнне дадзенай з’явы як разыходжання, падмацаванага фанетычным адрозненнем ініцыяльных.

У сувязі з гэтым неабходна звярнуць увагу і на фізіялагічную адметнасць такіх істот, як *тхор*, *скунс*, *жук-ванючка*, *клоп* і інш., сярод дыялектных назваў якіх многа ўтварэнняў з каранем *bźdz-/bздз-*. Адметнасць гэтая заключаецца ў здольнасці вылучаць з’едлівае рэчыва з устойлівым агідным пахам, г.зн. моцна смярдзець. Такім чынам, тое, што моцна і непрыемна пахне, атрымала найменне з каранем *bźdz-/bздз-*. Параўн. фаналагізаваныя семантычныя асаблівасці назоўнікаў *bździel* і *bździoch* у значэнні ‘хто часта смярдзіць, выпускае смярдзючыя газы з кішак’, этымалогія каторых, паводле версіі А. Банькоўскага, звязана з пагардлівай у асяроддзі плятагонаў назвай воднага млына, які перашкаджаў сплаву [Bańkowski 2000, 105]. Лексемы *bździoch* у значэнні ‘пляткар, дурань’, *bździec* ‘гаварыць глупствы; выдумваць, расказваць байкі; аб лёгкім павеце ветру’ [Karłowicz 1900, 157], *bźiny* ‘глупствы’ [Słownik gwar Ostródzkiego, War-

міі і Mazur 1972, 263], *бздзюль* ‘клоп драўняны’, *бздюх* ‘тхор’ [Словарь русских народных говоров 1966, 288], [Аникин 2009, 169], *бздэнья* ‘клоп ягадны’ [Аникин 2009, 169] таксама відавочна выражаюць, па словах А. і Я. Басараў, «своеасаблівае стаўленне» [Basara 2002, 84] таго, хто выкарыстоўвае падобныя словы, да адпаведных паняццяў (параўн. таксама звязаныя з індаеўрапейскім **p(e)zd-* персідскае *razdak* ‘хлебны клешч’, *pēdis* ‘вош’ [Аникин 2009, 169]). Гэта вынікае не толькі са значэння, схаванага ў корані, але заўважаецца і ў суфіксах, за якімі замацаваўся статус традыцыйных сродкаў адлюстравання экспрэсіўнасці і з удзелам якіх прыведзеныя найменні ўтвораны ад дзеяслова *bździeć* марфалагічным спосабам. Акрамя таго, у згаданых прыкладах адзначаецца ўздзеянне народнай этымалогіі на развіццё значэння ‘смярдзец’. У дадзеным выпадку экспрэсіўнасць падтрымліваецца ўнутранай зацемненай непразрыстай формай слова. Аднак яна можа стварацца, згодна з думкай А. Е. Ермаковай, і асацыятыўна-вобразным матывам, што арганізуе змест [Ермакова 2010, 137]. На сэнсавае развіццё лексічных адзінак *bździeł*, *bździuch* вялікі ўплыў аказвае гукавое і марфемнае падабенства слоў польскай і беларускай моў, у выніку чаго назіраюцца разнастайныя асацыятыўныя збліжэнні спрадвечнага і запазычанага, якія «з’яўляюцца базай для развіцця полісемантычнасці сваіх і чужых намінацый» [Старічэнок 2011, 292].

У беларускай мове для абазначэння носьбітаў прадметнай адзнакі на аснове асацыяцыі з тым, што названа ўтваральным словам, ужываюцца назоўнікі з суфіксамі *-ель* і *-ух*. Рэгіянальны тып словаўтварэння з суфіксам *-ель* з’яўляецца непрадуктыўным, хаця і адзначаецца ў Брэсцкай, Гродзенскай, Гомельскай абласцях [Сцяцко 1977, 151–152]. Прадуктыўны ж тып утварэння, прадстаўлены назоўнікамі з суфіксам *-ух* [Сцяцко 2005, 67], актуальны ў Брэсцкай і Віцебскай вобласці, Пухавіцкім, Зэльвенскім р-нах, дзе пры дапамозе названага фарманта ўтвараюцца словы, якія абазначаюць прадметы паводле іх уласцівасці, або называюцца асобы па занятку ці схільнасці да адпаведнага дзеяння [Сцяцко 1977, 70–71]. Гэта т. зв. назвы-характарыстыкі [Сцяцко 1975, 23]. У беларускіх дыялектах вытворным абазначальным сродкам, матываваным дзеясловамі або прыметнікамі і ўтвораным пры дапамозе фармантаў *-ух(-юх)*, як правіла, надаецца ацэначнае адценне абразлівасці, зневажальнасці, пагардлівасці, неадабрэння і нават грубасці [Урбан 2010, 143].

З улікам асаблівасцей функцыянавання фармантаў *-ель*, *-ух* і лінгвагеаграфічнага малюнка з’явы ў беларускіх гаворках можна меркаваць пра магчымасць уплыву структурна-семантычных сродкаў

з узмацняльна-пагардлівым значэннем беларускай дыялектнай мовы на пашырэнне інавацыі *bździel*, *bździuch* з семантыкай ‘паразіт, які нішчыць пшаніцу’ ў паўночна-ўсходніх гаворках Польшчы.

Прычына ўзнікнення семантычных новаўтварэнняў заключаецца ў тым, што матываванасць караня *bźdź-* з цягам часу «сцёрлася» і замацавалася толькі прыкмета ‘смярдзец’. Паняцце матываванасці асобнымі даследчыкамі звязваецца з існаваннем пэўнай сувязі паміж гучаннем і значэннем [Фроляк 2006, 56]. Асацыяцыі з непрыемным пахам абумовілі з’яўленне новых найменняў паразіта з тымі самымі ўласцівасцямі. У той час як хвароба пшаніцы, выкліканая паразітам, у польскіх гаворках з’яўляецца прадметам дастаткова багатай і цікавай анамастыкі [Basara 2002, 83], экспансіўныя назвы самога паразіта выкарыстоўваюцца выключна ў паўночна-ўсходніх гаворках Польшчы. Таму пры этымалагізацыі інавацый *bździel* і *bździuch* варта прымаць пад увагу тэрытарыяльную спецыфіку лакалізацыі іх арэалаў. Адпаведна гэтаму найвышэйшая канцэнтрацыя разнастайных лексічных адзінак, утвораных ад прадуктыўнага караня *bźdź-*, якая назіраецца ў зоне распаўсюджання беларускіх гаворак, дазваляе дапусціць, што цэнтр ірадыяцыі арэалаў *bździel* і *bździuch*, з франтальным шляхам экспансіі, знаходзіцца на тэрыторыі Беларусі.

Прадстаўлены матэрыял датычыць з’явы, якая патрабуе, магчыма, больш надзейнага абгрунтавання, аднак дазваляе патлумачыць некаторыя семантычныя асаблівасці ўтварэння той лексікі, што з’яўляецца агульным здабыткам польскай і беларускай моў. У сувязі з гэтым, асабліва плённым уяўляецца далейшае вывучэнне польска-беларускага памежжа як часткі арэальнага ўтварэння, кампаненты якога маюць шэраг агульных арэальна абумоўленых прыкмет.

Літаратура

- Аникин А.Е., 2009, *Русский этимологический словарь: вып. 3 (бе – болдыхать)*, Москва.
- Байкоў М.Я., Некрашэвіч С.М., 1993, *Беларуска-расійскі слоўнік*, Мінск.
- Бялькевіч І.К., 1970, *Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны*, Мінск.
- Грачыха Т.А., 2001, *Назвы жывёл у гаворках Віцебшчыны*, [в:] *Жывое наша слова: дыялектал. зб. да 90-год. Ю Ф. Мацкевіч*, Мінск, с. 212–236.
- Ермакова А.Е., 2010, *Экспрэсіўна афарбаваная лексіка як сродак прагматычны*, [в:] *Грані родага слова: зб. мовазнаўч. навук. арт. (да 80-год. праф. П. У. Сцяцко)*, Гродна, с. 137–140.
- Жывёльны свет: тэат. слоўн.*, 1999, Мінск.

- Лаучюте Ю.А., 1982, *Словарь балтизмов в славянских языках*, Ленинград.
- Лексічны атлас беларускіх народных гаворак: т. 1*, 1993, Мінск.
- Словарь русских народных говоров: вып. 2*, 1966, Москва–Ленинград.
- Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: т. 1*, 1979, Мінск.
- Слоўнік рэгіянальнай лексікі Гродзенічыны*, 1999, Гродна.
- Старичёнок В.Д., 2008, *Большой лингвистический словарь*, Ростов н/Д.
- Старичёнок В.Д., 2011, *Характер взаимодействия языков и диалектов в белоруско-литовском пограничье*, [в:] *Язык и межкультурные коммуникации: материалы III Междунар. науч. конф.*, Минск – Вильнюс, с. 290–293.
- Сцяцко П.У., 1977, *Беларускае народнае словаўтварэнне: афіксальныя назоўнікі*, Мінск.
- Сцяцко П.У., 2005, *Мовазнаўчы досвед: выбр. тв.: у 2 ч. Ч. 1: Дыялекталогія. Сучасная мова і методыка. Анамастыка і міжмоўныя стасункі*, Гродна.
- Сцяцко П.У., 1975, *Утварэнне назоўнікаў пры дапамозе суфіксаў з элементам -х- у беларускай народнай мове*, “Беларуская лінгвістыка” Вып. 8., с. 23–29.
- Урбан В.В., 2010, *Ацэначныя субстантывы з фармантамі -уй (-юй), -ук (-юк), -ун (-юн), -ух (-юх) у беларускай дыялектнай мове*, [в:] *Беларуская дыялекталогія: матэрыялы і даслед.*, Вып. 1: зб. навук. арт., Мінск, с. 138–145.
- Фасмер М., 2004, *Этимологический словарь русского языка*, Т. 1, Москва.
- Фроляк Л., 2006, *Закономірності мотиваціі народних назв рослин в українській діалектній мові*, [w:] *Flora i fitonimy na pograniczu polsko-ukraińskim*, Lublin, s. 55–64.
- Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, 2005, Т. 10, Мінск.
- Bańkowski A., 2000, *Słownik etymologiczny języka polskiego: w 2 t.*, Warszawa.
- Basara A., 2002, *Nazwy sporadyczne w materiałach Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego (OLA)*, „Pr. Wydz. I – Językoznawstwa, Nauki o Literaturze i Filozofii” № 101, s. 41–47.
- Karłowicz J., 1900, *Słownik gwar polskich*, Т. 1, Kraków.
- Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur*, 1972, Т. 1, Wrocław.

NOMINATIVE-EVALUATED PHENOMENON IN THE NORTH-EASTERN
DIALECTS OF POLISH: ON THE QUESTION OF POLISH-BELARUSIAN
INTERLINGUISTIC CORRELATIONS

S U M M A R Y

The article is devoted to research of some isoglosses of the Belarussian-Polish areal community.

The subject of studying is specificity of so-called nominative-evaluative phenomenon *bździel*, *bździuch* noted in the north-eastern part of Poland.

The purpose of the article is to find out reasons caused changes of semantic nature of mentioned dialect names.

The research was conducted with the application of comparative, comparative-historical, descriptive-analytical and areal-typological methods, and also onomasiological analysis elements. The central nature appearance of this phenomenon in Belarussian-language space allows to tell about its distributions to the Polish territory where areal innovations *bździel*, *bździuch* feel Belarussian influence and create considerable specifics of Slavonic continuum.